

УДК 378.4(4)(477):338.124.4

Т. Є. Оболенська, д-р екон. наук, проф.,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ НА ЄВРОПЕЙСКУ ТА УКРАЇНСЬКУ ВИЩУ ОСВІТУ

Досліджуються кризові явища, світові виклики в системі вищої освіти. З'ясовується вплив інтернаціоналізації. Обґрунтовується спільність проблем, тенденцій, завдань і цілей, що примушує забувати про національні і регіональні відмінності і специфіку. Спостерігається універсалізація змісту освіти, яку неможливо зупинити при існуючих світових універсальних комунікаційних системах у вигляді Інтернет. Розкрита головна відмінна риса конкурентоздатного вищого навчального закладу — уміння балансувати між консервативними традиціями, які необхідно зберігати і сучасними тенденціями і технологіями.

Исследуются кризисные явления, мировые вызовы в системе высшего образования. Выясняется влияние интернационализации. Обосновывается общность проблем, тенденций, задач и целей, заставляющих забывать о национальных и региональных различиях и специфике. Наблюдается универсализация содержания образования, которую невозможно остановить при существующих мировых универсальных коммуникационных системах в виде Интернет. Раскрыта главная отличительная черта конкурентоспособного высшего учебного заведения — умение балансировать между консервативными традициями, которые необходимо сохранять и современными тенденциями и технологиями.

Crisis developments and world challenges in the system of higher education are investigated. The impact of internationalization is cleared up. Common problems, tendencies, tasks and goals neglecting national and regional differences and special features are grounded. Universal character of the contents of education which is impossible to limit under the existing world universal communication systems such as the Internet is observed. The main distinctive feature of the competitive higher educational establishment which consists in the ability to find the balance between the existing conservative traditions and up-to-date tendencies and technologies is revealed.

Ключові слова: криза якості вищої освіти, диверсифікація, глобалізація, інтернаціоналізація, інформаційна трансформація, працевлаштування, компетентностний підхід, інноваційний потенціал, механізми самонавчання і самовиховання.

Ключевые слова: кризис качества высшего образования, диверсификация, глобализация, интернационализация, информационная трансформация, трудоустройство, компетентностный подход, инновационный потенциал, механизмы самообучения и самовоспитания.

Key words: crisis of quality in higher education, diversification, globalization, internationalization, information transformation, employment, competence approach, innovative potential, self-education and upbringing mechanisms.

Вступ

Освіта є найважливішим чинником у житті людини і держави. Під освітою розуміється цілеспрямований процес виховання і навчання на користь людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином (що навчається) встановлених державою освітніх рівнів. Саме освіта визначає положення держави в сучасному світі і людини в суспільстві [1].

Стратегічні цілі освіти тісно пов'язані з проблемами розвитку суспільства і держави, включаючи:

— розвиток соціально-економічної та духовної сфери, створення умов для високої якості життя людини і народу, подолання криз і забезпечення національної безпеки;

— ствердження статусу держави в світовому співтоваристві як цивілізованої, конкурентоспроможної держави;

— створення засад для сталого економічного, соціального і духовного розвитку держави.

Освіта безпосередньо впливає на економічний стан країни, оскільки це сфера трудової зайнятості населення, прибуткових довгострокових інвестицій і найбільш ефективного довгострокового вкладення капіталу. Система вищої освіти держави є її національним надбанням.

Сучасна освіта — це один із засобів вирішення найважливіших проблем не тільки суспільства, але й окремих індивідів. У будь-якій державі характер системи освіти визначається соціально-економічним і політичним ладом, а також культурно-історичними і національними особливостями країни. Вимоги суспільства до освіти виражаються в системі принципів державної освітньої політики. Цілями державної політики в цій сфері є створення умов для реалізації громадянами своїх прав на освіту, по своїй структурі і якості відповідно потребам розвитку економіки і цивільного суспільства.

Політика, спрямована на боротьбу з бідністю, скорочення дитячої смертності і поліпшення здоров'я суспільства, на захист навколишнього середовища, зміцнення прав людини, поліпшення міжнародних взаємин і збагачення національної культури, не дасть ефекту без відповідної стратегії в області освіти. Без цього зусилля, спрямовані на забезпечення і підтримку конкурентоспроможності в області освоєння передових технологій, будуть неефективні.

Україна вже протягом кількох років проводить реформи в системі освіти, а також поступово входить у єдиний європейський освітній простір. І тому актуальним є процес зміни системи освіти під європейські стандарти, але в той же час важливе збереження історичних традицій української педагогіки вищої школи. Для української сторони важливе створення власне загального освітнього простору між Україною і Європейським Союзом.

Але одночасно українська система вищої освіти має певні вади. Останніми роками на вищу школу в Україні витрачалися дуже малі бюджетні кошти. Вищі навчальні заклади (ВНЗ) недофінансовуються. Викладацький склад отримує малу заробітну плату, від цього багато перспективних кадрів переходять на іншу роботу. Університетська наука відірвана від практики, трапляється, що самі викладачі володіють лише теоретичною базою. Студентські гуртожитки погано обладнані. Молодим фахівцям складно знайти роботу, оскільки організації, фірми, бізнес структури віддають перевагу досвідченим працівникам.

Головною проблемою української освіти є її хронічне недофінансування. Для того щоб вища школа в Україні відповідала європейським стандартам, потрібно підвищити оплату праці професорсько-викладацького складу, що дозволить зберегти для роботи на університетських кафедрах талановиту молодь і повернути її у ВНЗ.

Турботою держави стає не просто гарантія здобуття освіти, а проблема виходу з найгострішої кризи цивілізації через отримання якісної, відповідно вимогам часу і гуманним цілям освіти, що визначає майбутній розвиток.

1. Кризові явища, світові виклики в системі вищої освіти

Останнім десятиліттям у всьому світі дають про себе знати проблеми, які не вдається вирішити в рамках традиційних методичних підходів, все частіше чуємо про всесвітню кризу освіти. Освітні системи, що склалися, не можуть виконати своєї основної функції — формувати творчі сили суспільства. Залежно від умов, що склалися в країнах (розвинених і таких, що розвиваються, багатих і бідних, таких, що відвіку славляться своїми навчальними закладами або що насилу створюють їх зараз), ця криза виявляється в різних формах. У кінці ХХ ст. ситуація стала ще тривожніша.

Констатація кризи освіти з наукової літератури перейшла в офіційні державні документи. Навіть США, стурбовані слабкою підготовкою студентів в області нау-

ки і техніки, визначили ситуацію як божевільне освітнє роззброєння. Сьогодні наявність кризи вітчизняної системи освіти вже ніким не заперечується, проте кризова ситуація не тотожна занепаду. Українська система освіти володіє рядом достоїнств, що вигідно відрізняють її від систем цієї сфери США і Європи. В Україні криза освіти розвернулася на тлі глобальної кризи освіти і під могутньою дією загальної кризи нашої держави, всієї її соціально-економічної і суспільно-політичної системи.

За останні десять років практично всі розвинені країни проводили різні по глибині і масштабам реформи національних систем освіти, вкладаючи в це величезні фінансові кошти. Реформи освіти отримали статус державної політики, оскільки держави почали усвідомлювати, що рівень освіти в країні визначає її майбутнє. Розвиток науки і пов'язаних з нею технологій виробництва зажадав реформування як структури, так і змісту освіти. Серед основних напрямів реформи освіти можна виділити: демократизацію системи навчання і виховання; гуманітаризацію і гуманізацію процесу освіти; комп'ютеризацію; інтернаціоналізацію процесу освіти.

Держави, які запроваджують реформи систем освіти, мають вирішувати такі схожі за сутністю проблеми.

Проблема рівності доступу до освіти має два основні аспекти:

- забезпечення доступу кожної людини до базової освіти, необхідної для ефективного функціонування в сучасному суспільстві;
- рівність під час вступу до навчальних закладів для всіх соціальних груп і прошарків незалежно від матеріального стану людей, їх національності, статі, місця проживання та інших особливостей.

Важливою ознакою освіти є її попит у суспільстві, і, перш за все молоддю, за якою майбутнє освіти, науки, культури, майбутнє країни. Тому як найважливіший результат діяльності вищої школи України необхідно виділити тенденцію зростання інтересу молоді на здобування вищої освіти.

Перетворення освіти у більшості країн світу з доступної в масову поставило перед освітньою системою разом з проблемою рівності доступу до навчання безліч інших складних проблем.

У першу чергу це перехід до загальної вищої освіти в економічно розвинених країнах. Чисельність студентів у США у 2005 році на кожних 10 тисяч жителів складала 445 студентів, у Німеччині — 240, Великобританії — 276, Японії — 233.

Вища освіта все більш стає масовою. У різних країнах рівень вступу випускників шкіл у вищі навчальні заклади склав у середньому майже 60 %, а в Північній Америці — 84 %. Йде стрімке кількісне зростання студентів ВНЗ. Якщо в 1960 р. число студентів у світі за даними ЮНЕСКО складало 13 млн, то в 1997 р. воно зросло майже в 7 разів і склало 88,2 млн.

Як сумістити широкий доступ до вищої освіти і її високу якість, як забезпечити відповідність освітніх запитів особі і суспільства — ці питання стали надзвичайно актуальними.

Загострилася проблема якості вищої освіти й у зв'язку з бурхливим безперервним ростом і об'ємом людських знань. В умовах, коли кожні 10–15 років об'єм інформації подвоюється, класичний підручник і викладач неминуче стають постачальниками застарілих знань.

Важливою тенденцією, що розвивається особливо динамічно на початку ХХІ століття, є *диверсифікація вищої освіти по інституційних формах, рівнях і змісту.* В умовах зростання різноманіття вищих навчальних закладів, що дають знання і навички у сфері інтелектуальної праці, роль університетів зростає. Вони з повною підставою претендують на роль центрів по формуванню соціокультурного середовища в країні та регіоні.

При цьому сама система освіти працює по прийнятому десятиліття тому шаблону: зміст навчальних дисциплін складають спрощені копії часто застарілих еконо-

мічних, соціальних, природничонаукових або технічних концепцій. А що стосується українських студентів, то вони все менше зв'язують навчання в ВНЗ з реальною конкурентоспроможністю на ринку праці. Найявністю вищої освіти для багатьох є ознакою соціального статусу.

Криза освіти виявляється в різних формах і напрямках, але найочевидніше і послідовно *криза освіти виявляється в її фінансуванні та комерціалізації*. До кінця минулого століття сформувалася ціла галузь світового господарства — міжнародний ринок освітніх послуг з щорічним об'ємом продажів у кілька десятків мільярдів доларів і об'ємом споживачів у кілька мільйонів студентів. З'явилася нова стаття експорту — здобування вищої освіти іноземними студентами.

З оцінок Всесвітньої торгової організації, ємкість міжнародного ринку освітніх послуг 50–60 млрд доларів. Стійкий лідер — США, контролюючи майже чверть світового фінансового освітнього обороту. На другому місці по об'ємам освітніх послуг Великобританія з 15 %. Услід йдуть Німеччина і Франція: перша тримає трохи більше 10 % світового ринку, друга трохи менше. Завершують лідерський список Австралія, Канада та Іспанія, що освоїли по 7–8 % ринку. Скромне місце української вищої освіти в цьому ряду — одне з свідоцтв неконкурентоспроможності вищої школи.

Глобалізація є об'єктивною реальністю, вимагає від національних систем вищої освіти нової цільової орієнтації, що враховує потреби в міжнародній солідарності на цінностях загальнолюдської етики.

Зростання міжнародної відкритості національних культур, основні світові тенденції розвитку людської цивілізації своєрідно заломлюються в системі вищої освіти. Зокрема, постійно зростаючи за об'ємом і все більш різносторонні за змістом світогосподарські зв'язки формують потребу в кадрах універсальних фахівців, які отримують професійну підготовку в національних університетах. Це приводить до того, що зміст національних систем вищої освіти природно прагне до так званих «міжнародних стандартів», що виробляються світовою наукою і технікою.

Глобалізація при цьому йде через європейські та міжнародні стандарти і дипломи. Все більше українських освітніх програм слідує європейським, а зовсім не національним стандартам якості. Ті системи освіти, які не беруть участь у міжнародній конкуренції за іноземних студентів і, як наслідок, у конкуренції стандартів якості освіти, зрештою роблять неконкурентоздатними свої країни не тільки у сфері освіти, але, в перспективі, й у сфері економіки.

Майже в усіх країнах, де відбувається становлення демократичної правової держави, підвищується роль освіти в справі виховання молоді у дусі демократичної громадянськості. Спочатку властиві вищій школі ідеї академічної свободи і рівноправ'я із зростанням масштабів вищої освіти транслиуються на все суспільство, універсалізуючи його політичний устрій у різних країнах.

Формування нових соціокультурних цінностей країн, що входять у світову спільноту, таких як цивілізований вільний ринок і гуманізація суспільних відносин, не тільки змінюють структуру вищої освіти, але й міняють усю його парадигму, переходячи до людиноцентризму.

Тим самим можна говорити про *інтернаціоналізацію вищої освіти*, що заснована на універсальному характері знань, на мобілізації колективних зусиль міжнародного наукового співтовариства. Це виявляється як у зростаючій ролі міжнародної співпраці в діяльності національних вищих навчальних закладів і організацій, так і в появі наднаціональних організацій, програм і фондів. У сфері вищої освіти спостерігається щонайтісніше зближення, якщо не спільність, проблем, тенденцій, завдань і цілей, що примушує забувати про національні і регіональні відмінності і специфіку. Йде універсалізація змісту освіти, яку неможливо зупинити в епоху інформаційної революції і при існуючих світових універсальних комунікаційних системах у вигляді Інтернет.

Інтернаціоналізація вищої освіти є об'єктивним процесом, що динамічно розвивається. На думку багатьох учених і діячів вищої школи, інтернаціоналізація вищої освіти набуває рис якісно нового етапу — інтеграції, про що свідчить поява відповідної політико-правової надбудови інтеграційного комплексу. За своїм змістом інтеграція вищої освіти є світовим зближенням національних освітніх систем, їх взаємодоповнюваністю, перетворення вищої освіти на світову соціальну систему. Але слід відразу обмовитися, що інтеграція світової системи вищої освіти — це процес об'єднання, а не само об'єднання. У реальній дійсності спостерігаються контури такої системи, що породжує досягнення, проблеми і суперечності.

Інтеграція вищої освіти країни в світову систему — це процес, що об'єктивно розвивається, у який можна прагнути не включатися, але який не можна не помічати. Як будь-яке об'єктивне явище, процес міжнародної інтеграції у тій чи тій мірі трансформує національні освітні системи. Тенденції розвитку вищої освіти спричиняють за собою як позитивні, так і негативні наслідки.

Могутній вплив на сферу вищої освіти у всьому світі робить *інформаційна трансформація*. Вибуховий розвиток цифрових технологій і засобів Інтернету привів до того, що зміст вищої освіти взагалі і зміст наочного знання зокрема вже не є унікальною власністю конкретного професора, а останнім часом — і конкретного ВНЗ. І це примушує нас, як мінімум, переглянути форми доставки і оцінки знань у навчальному процесі.

Нові сучасні технології, з їх могутньою інфраструктурою, що робить доступним для інформації практично кожен куточок земної кулі, універсалізують зміст вищої освіти, забезпечують трансляцію знань, навчання з провідних світових освітніх центрів.

Розділення наукових досліджень і викладання сприяло тому, що високі еталони фундаментального університетського знання були розміняні буквально на пшик. Раніше абітурієнт, вибираючи для вступу університет, у перспективі бачив себе науковим або суспільним діячем, маститим університетським професором. Держава породила ситуацію, коли самі амбітні представники молодого покоління українців відправляються для здобування якісної освіти закордон. Відсутність чіткої позиції щодо того, яку роль держава бере на себе в освіті населення, а яку повинні виконувати інші споживачі інтелекту (бізнес, державні та місцеві органи і структури, самі громадяни), народжує стратегію «всім сестрам по сережках» і зводить ефективність бюджетних грошей нанівець.

Актуальною проблемою для системи вищої освіти є *питання працевлаштування її випускників*. Не дивлячись на відсутність державної освітньої системи розподілу випускників вищих навчальних закладів їх ректори, використовуючи зв'язки, що склалися, з підприємствами, організаціями і бізнесом, працевлаштовують приблизно 50 % випускників. Крім того, майже чверть випускників до моменту закінчення ВНЗ самостійно знаходить собі роботу. Таким чином, працевлаштування майже 75 % випускників — це високий показник навіть для країни з розвинутою ринковою економікою, а значить і ринком праці, що сформувався.

У зв'язку з кризовими процесами в економіці в складній ситуації опинилися студенти, що навчаються на платній основі, а також ті, що скористалися освітніми кредитами.

Ситуація України окрім описаних вище трендів характеризується особливими тенденціями. Демографічні процеси роблять серйозний вплив на ситуацію в українській освіті на всіх його рівнях. *Демографічний спад в Україні співпадає з переходом на 12-річний термін навчання в середній школі і в 2012 році буде відсутній випуск вищої середньої школи.*

Характерним для української вищої освіти є значний вік професорсько-викладацького складу і менеджерів ВНЗ: 38,6 % мають вік, який перевищує 65 років. За останні роки поживався приток молоді, але темпи природного старіння по-

ки вищі за динаміку оновлення професорсько-викладацького складу, і фактично ми маємо розрив поколінь. При цьому, як не парадоксально, зростання бюджетної забезпеченості не сприяє оновленню кадрів у вищій освіті: чим краще йдуть справи, тим менше знаходиться охочих звільняти свої місця, надаючи можливість кар'єрного зростання молодим.

Загальна «університетизація» кінця ХХ та початку ХХІ ст. певним чином зруйнувала українську систему вищої освіти, девальвуюючи саме поняття «університет». Новий статус зобов'язував ректорів вводити нові спеціальності, роблячи основний наголос на підготовку юристів, економістів, менеджерів і кадрів для інших престижних гуманітарних професій. На ці спеціальності є стійкий попит з боку споживачів освітніх послуг, і ВНЗ не гребували таким чином поповнювати свої бюджети. Навчання профільних фахівців уваги приділяється все менше. Зміна структури навчальних програм у результаті вилася у відтік цінних кадрів і катастрофічне зниження кваліфікації професорсько-викладацького складу.

Традиційна освітня система, характерна для постіндустріального суспільства, поступово в результаті реформ поступається місцем новій системі вищої освіти, що відповідає запитам інформаційного суспільства.

Стан сфери вищої освіти характеризується, з одного боку, її безпрецедентним зростанням і значними досягненнями, а з іншого боку, накопиченням і загостренням безлічі проблем, які свідчать про кризу в цій сфері суспільного життя. Те фундаментальне місце, яке займає сфера вищої освіти в сучасному суспільному розвитку, обумовлює принципову важливість для суспільства зусиль з подолання кризи освіти і розвитку нової освітньої системи, що задовольняє потребам ХХІ ст.

2. Вірогідний вплив фінансово-економічної кризи на систему вищої освіти і якість людських ресурсів України

Можна передбачати, що фінансово-економічна криза найбільше вплине на такі чинники та процеси в суспільстві та системі вищої освіти:

- *Падіння попиту на працівників високої кваліфікації.* Продовження кризи протягом двох і більше років (що не виключено) може привести до зниження мотивації для навчання, що важко вплине на якість масової вищої освіти, зупинивши ті позитивні процеси, які тільки-тільки почалися.

- *Падіння платоспроможного попиту.* Для країн, які мали суттєві втрати людського потенціалу в період Другої світової війни скорочення платоспроможного попиту на програми вищої освіти супроводжуватиметься хвилею демографічного спаду.

Попит на «бюджетні» місця у ВНЗ практично залишиться на колишньому рівні, за рахунок того, що частина абітурієнтів, чий сім'ї позбулися доходів або побоюються їх втратити, буде переорієнтована з платних місць у престижніших ВНЗ на безкоштовні в менш престижних.

Найбільшою мірою постраждають найслабкіші ВНЗ, які втратять життєздатність, зокрема під загрозою опиниться можливість завершити навчання для студентів старших курсів.

Друга група ризику — найефективніші ВНЗ, у яких позабюджетна складова їх діяльності складає значну частину бюджету. Ці ВНЗ втратять не тільки доходи від позабюджетних студентів, а й доходи від виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (далі НДДКР). До цієї групи слід віднести провідні технічні університети України, а також ряд класичних і економічних університетів.

Практично не постраждає група ВНЗ, що орієнтується на «маргінальний контингент» з невисокою вартістю навчання. Річ у тому, що платні студенти у ВНЗ середньої і низької престижності — це ті випускники шкіл, чий знання, по суті, недостатні для здобуття вищої освіти (або ті, хто бажає отримати диплом з мінімальними витратами зусиль). «Нормальні» ВНЗ їх просто не візьмуть.

Падіння платоспроможного попиту обумовлює такі ризики:

— відтворення неефективної структури вищої освіти, що не відповідатиме структурі економіки майбутнього періоду;

— послаблення провідних, найбільш ефективних ВНЗ і суттєва втрата міжнародної конкурентоспроможності як країни, так і окремих її ВНЗ у сфері вищої освіти.

• *Працевлаштування випускників.* Фінансово-економічна криза у зв'язку із падінням виробництва обумовлює ускладнення працевлаштування випускників денної форми навчання. За масштабом це може стати однією з головних соціальних проблем, враховуючи велику кількість студентів у наукових і промислових центрах. Це може також привести до маргіналізації цілого покоління, до ослаблення його потенціалу для посткризового періоду.

• *Скорочення державного фінансування.* Вже сьогодні можна передбачати рішення про скороченні державних програм. Не виправдовуються очікування продовження масштабної підтримки розвитку мережі університетів і формування мережі дослідницьких університетів. Очевидна загроза секвестування бюджету ВНЗ у частині інвестиційних витрат, що забезпечують розвиток.

Відносну стійкість збережуть ті провідні ВНЗ, які мають додаткову бюджетну підтримку, а також ті, які мають диверсифікований склад позабюджетних доходів: наявність коледжів, ліцеїв, підготовка молодших спеціалістів, післядипломна освіта, НДР і НДДКР.

Наслідками можна визнати:

• подальше ослаблення якості і продуктивності наукової діяльності ВНЗ;

• посилення відставання провідних дослідницьких ВНЗ від конкурентів за кордоном.

• *Обмеження конкуренції.* Цей чинник може проявити себе в антикризовій політиці органу управління освітою в державі.

Можна передбачити вжиття традиційних антикризових конкурентних заходів, а саме це підтримка провідних ВНЗ шляхом:

— цільового фінансування підготовки фахівців за певними пріоритетними для суспільства і держави спеціальностями;

— розширення можливостей для продовження навчання випускниками ВНЗ шляхом формування програм додаткової післядипломної, у тому числі стажування, освіти (6 місяців, 1 рік) та їх запровадження в найдієздатніших ВНЗ;

— розширення планів прийому в аспірантуру в провідних університетах;

— більшення стипендій в магістраті і аспірантурі до рівня прожиткового мінімуму;

— введення стипендій для випускників, що проходять тривалу (більше 3 місяців) практику на підприємствах;

— випереджаючої реструктуризації середніх і «слабких» ВНЗ, приєднання до сильніших;

— збереження числа бюджетних місць при перенесенні їх від слабких ВНЗ у групу найбільш дієздатних, включаючи кращі недержавні ВНЗ.

Фундаментальним положенням конкурентної політики держави в кризовий період є оцінка спроможності конкуруючого ВНЗ задовольнити потреби споживача освітніх послуг: підприємства, установи чи організації різних форм власності, та, підкреслюю, особистісні потреби студента, а не загальне число ВНЗ на ринку.

• *Дія кризи на систему післядипломної освіти.* За світовим досвідом проявлятимуться дві тенденції, а саме: зростання доходів від програм післядипломної освіти в секторах, залежних від ринку, за рахунок зростання приватного попиту та переривання навчання із-за браку коштів.

Окрім цього, можна передбачати, що держава пред'явить додатковий платоспроможний попит на програми підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки в рамках антикризових заходів у секторі зайнятості.

Найефективніша підготовка може бути забезпечена в провідних державних ВНЗ (зокрема технічних) і в навчальних центрах компаній-носіїв передових технологій. Приватний попит буде, проте, накопичуватися в основному в першому секторі (через інформаційні і репутаційні чинники). Місцеві органи влади будуть зацікавлені дати замовлення «своїм» відомчим ВНЗ і спеціалізованим навчальним структурам, що функціонують при службах зайнятості. При цьому може відбуватися зсув підготовки у бік традиційних спеціальностей (загальні знання в області економіки, фінансів, менеджменту та ін.) і переорієнтація попиту (зокрема державного) у бік низькоякісних «дешевих» програм.

• *Ефекти антикризової орієнтації політики.* У період кризи існує тенденція «заморожування реформ» з метою «не розгойдувати човен», не викликати незадоволеність значних груп населення. Відмова від реформ підкріплюється ще і тим, що в соціальній сфері реформи накладаються на ситуацію стійкого недофінансування відповідних галузей (освіта, охорона здоров'я і культури тощо) як по відношенню до забезпечення їх глобальної конкурентоспроможності, так і по відношенню до реалій вітчизняних ринків праці.

Зростання попиту на післядипломну освіту, включаючи такі тривалі форми, як друга вища освіта (4 року) — характерне явище для економічних криз останніх десятиліть. В умовах нинішньої кризи, яка з великою вірогідністю буде тривалішою, а економічний підйом — менш крутим, можна припустити незначний рівень зростання приватного попиту.

З того ж побоювання «розгойдати ситуацію» зупиняються назрілі, необхідні дії з реструктуризації мережі вищих навчальних закладів, розширення їх самостійності і відповідальності (перехід до автономії фінансування за нормативами на студента), посилювання вимог до ВНЗ і коледжів по забезпеченню якості організації навчального процесу.

Освіта в рамках антикризових заходів часто розглядається виключно з тактичних позицій, як «соціальний демпфер», резервуар для потенційно безробітних.

При цьому ігнорується власне завдання освіти в суспільстві. У поєднанні з необхідністю економії бюджетних витрат це приводить до таких ефектів, як збільшення бюджетних місць у найдешевшому їх сегменті при погіршенні умов роботи кращих ВНЗ.

Сьогодні країни, які потерпають від фінансово-економічної кризи, стоять перед стратегічним вибором: або законсервувати ситуацію в освіті (прирікаючи її, по суті, на відставання від енергійніших країн-конкурентів), або забезпечити підтримку центрів розвитку, зберігаючи в цілому досягнутий рівень фінансування. Від цього вибору залежатиме те, з яким кадровим потенціалом країна вийде з фінансово-економічної кризи та увійде до наступного періоду економічного зростання.

Уникнути кризи неможливо. Але можна зробити кризу керованою, тобто спрямованою на формування нових вимог до післякризової системи вищої освіти.

Тому, аналізуючи кризову ситуацію, необхідно, перш за все, визначити, яка місія ВНЗ, які у нього сильні і слабкі сторони і лише після цього переходити до розробки антикризової стратегії.

Криза — це випробування, що показує, кому тут залишатися, а хто своє віджив. З кризи є два варіанти виходу: згортання діяльності або перехід на новий рівень.

Головним завданням вищої школи є формування у студентів механізмів самонавчання і самовиховання, цілісний розвиток особи. Рішення цієї задачі можливе тільки тоді, коли ВНЗ забезпечує високий рівень мотивації до розвитку цих механізмів.

У зв'язку з кризою, нової ваги набувають вимоги до рівня компетентності сучасного випускника як з боку самого випускника, так і роботодавця, і, в першу чергу, вони стосуються особистої ефективності.

Спробуємо навести більш-менш повний список компетенцій особистої ефективності випускника:

- Потреба в самоактуалізації, тобто вміння вступати у взаємовигідні відносини з працедавцем. З одного боку, вони вигідні для компанії, тому що ставляться до своєї роботи як до місії, працюють з самовіддачею, витрачаючи багато сил і часу, орієнтуються на довгострокові, стратегічні цінності і цілі. З іншого боку, вони захоплені великою справою, що наповнює їх життя сенсом і рухом.

- Інтернальний локус-контроль, тобто здатність ставити мету в роботі і житті та прагнути до її реалізації. Оптимістичний, такий, що лідирує, спрямований на подолання труднощів і перешкод. Такі менеджери ефективні в період нестабільної економіки і кризи: їх ніщо не лякає, і вони ефективно рухаються до досягнення поставлених цілей.

- Здатність до зростання і накопичення конструктивного досвіду, тобто спрямованість на накопичення досвіду в професії — знань і навичок, а також вироблення ефективного індивідуального стилю в роботі. Крім того, він накопичує досвід у комунікаціях у ході управління людьми і розвитку ефективної саморегуляції.

Уміння справлятися з невдачами і помилками. «Помилки немає, є придбаний досвід», — такий вираз є ключовим для ефективного менеджера. Аналіз власних помилок автор проводить на основі технології «50:25:25», яка свідчить, що у разі помилки самоаналіз повинен проводитися на основі: 50 % інформації; аналіз дій інших людей — 25 %; аналіз умов і обставин — 25 % інформації [3].

- Висока якість навчання та прагнення до самовдосконалення, навички самоменеджмента.

- Навички бізнес-етикета, ділового іміджу.

- Саморегуляція в стресі.

Використання технологій особистої ефективності дозволяє швидко просунутися по кар'єрних сходинках, придбати владу і доступ до управління ресурсами.

Сучасні технології навчання займають все міцніші позиції в різних сферах нашого життя. Не є виключенням і онлайн-навчання, тобто отримання знань дистанційним способом. Існує багато вищих навчальних закладів, що пропонують онлайн-програми з різних спеціальностей.

Сьогодні електронне навчання є дуже важливою і прогресивною формою освіти, у тому числі й додатковою, студентів, що навчаються на регулярній основі, а також для тих, хто навчається через екстернат. У даний час все частіше і частіше застосовуються різні види курсів протягом усього життя в різних формах навчання для всіх вікових груп населення.

Поряд з цим, серед вітчизняних працедавців використання електронного навчання у роботі з персоналом не дуже поширене.

3. Структура системи ВНЗ

Майбутнє — за елітними, дослідницькими вищими навчальними закладами. Елітарність ВНЗ повинна стати орієнтиром на шляху його розвитку.

Україні потрібно визначитися: чи потрібна їй, взагалі, фундаментальна наука і фундаментальна освіта? Єдина їх функція — підтримка елітного інтелектуального потенціалу нації. Якщо цей інтелектуальний потенціал не має попиту у себе на батьківщині, він зрештою зникне.

Відомий досвід Великої Британії. Всі університети діляться на дві групи: близько двадцяти дослідницьких університетів (у них сконцентровано багато учених, і велика частина бюджету вищого навчального закладу витрачається на наукові дослідження) і приблизно сто ВНЗ, де ведеться тільки викладання.

У Великобританії проводиться постійний моніторинг учених: кожні п'ять років провідні вчені країни оцінюють своїх колег. Якщо дослідники з цього університету

відомі в світі, ВНЗ отримує «відмінно». Від цієї оцінки залежить базове державне фінансування університетів. Манчестерський університет має оцінку «добре», і п'ятдесят відсотків фінансування він отримує за рахунок грантів на наукових досліджень, а другу половину коштів — від міністерства освіти Великобританії.

Нинішня економічна криза, що позначилася не тільки на стані світової економічної системи, але й що повною мірою торкнулася української економіки, є найглибшою за кілька останніх десятиліть.

Під час кризи практично всі підприємства, установи і організації різних форм власності перебувають у стані високої нестабільності і напруженості — різко загострюється пряма і альтернативна конкуренція, рушиться лояльність споживачів і клієнтів. Разом з тим, економічна криза — це можливість уточнити своє призначення, визначити напрям і стратегію діяльності, зробити вигідні інвестиції, добитися збільшення своєї частки ринку і забезпечити собі стабільний прибуток.

Дуже ефективна технологія «Прорив»¹. Вона побудована на основі лайф-коучинга і дає можливість створення власного шляху виходу з кризи з опорою на місію², складовими якої є: призначення як очікування від суспільства від діяльності цієї структури; ідентифікація, що спрямована на отримання лідируючих позицій у сфері чи галузі; цінності: висококваліфікований персонал, турбота про клієнта, висока рентабельність, чесність [3].

Освіта за визначенням консервативна. В Україні слід повернутися до фундаменталізму в освіті.

Головна відмінна риса конкурентоздатного ВНЗ — уміння балансувати між консервативними традиціями, які необхідно зберігати в системі освіти, і сучасними тенденціями і технологіями.

Фінансово-економічна криза та так звана «демографічна яма» скоро приведе до природної смерті багатьох недобросовісних ВНЗ.

Проте потрібно, нарешті, зрозуміти, що університет не має права називатися університетом, якщо в ньому не проводяться наукові дослідження. Виходить, студента навчають не науковці, а ремісники, що не мають часу займатися наукою, із-за колосального завантаження лекційними годинами.

Провідні українські ВНЗ поставляють на ринок праці випускників з непоганою теоретичною підготовкою, але часто — з повною відсутністю практичних навиків, мотивації і віри у власний потенціал. У результаті після отримання диплома безробітними виявляються більше половини випускників.

Тенденція очевидна — вища освіта стає все більш масовою. Але замість зростання інтелектуальної потужності нації ми бачимо девальвацію диплома про вищу освіту. Система сприяння працевлаштуванню молодих фахівців не функціонує ні на державному, ні на регіональному рівнях.

4. Стратегія подолання кризи та спрямування до післякризової економіки

Стратегічно подолання кризи та спрямування до післякризової економіки обумовлює формування інноваційної системи вищої освіти, що покликана забезпечити не просто «сталий розвиток», а досягнення при цьому конкурентних переваг українського суспільства в «новій економіці». Національна інноваційна система має виконувати не тільки технологічні, але й ідеологічні функції, тобто служити змістовною конструкцією інноваційної політики держави.

При цьому слід звернути увагу на світовий досвід щодо визначення макросоціальних феноменів, які спонукають до інноваційної діяльності. В першу чергу — це

¹ Технологія «Прорив» дозволяє підняти у людей віру в себе, переглянути свою позицію, вірно оцінити наявні ресурси, можливості і перспективи, відчуті опору і побачити вихід.

² Місія — це короткий вираз функції, яку організація виконує в суспільстві, тобто сенс її існування. Формулювання місії повинне відповідати на наступні питання: чим займається організація? Для кого співробітники організації здійснюють свою діяльність? У якому сегменті ринку вони працюють?

великі соціальні програми. Зараз емпірично виявляються дві знакові управляючі системи, кожна з яких намагається стати рамкою для інноваційного суспільства. Одну з них освоїли і просувають США, вона пов'язана з концепцією національної безпеки, зокрема воєнної. Друга знакова система, яка сформувалася в основному в Європі, — інженерна екологія. Тим важливіше постає формування єдиної системи, об'єднуючої різні типи раціональності: «економіки» фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, впровадження, виробництва, продажів — що має серед інших важливу семантичну функцію.

Формування інноваційної системи вищої освіти має передбачати заходи в трьох напрямках: структурному, інституційному і змістовному.

Мистецтво стратегічного управління на кожному кроці полягає в створенні та відлагодженню такої освітньої інфраструктури, яка задавала б вектори інноваційного розвитку, готуючи людей до економіки майбутнього; реагувала на зміни ринку праці і одночасно вирішувала завдання, пов'язані з передачею культурних і соціальних норм і стандартів суспільного життя. Інноваційний підхід до реформи освіти заснований на уявленні про те, що система освіти не стільки підлаштовується під ринок праці, скільки сама є джерелом і інкубатором нових ідей, інноваційних рішень, проривних технологій.

Без структурних змін і концентрації інноваційного потенціалу та ресурсів у точках зростання, вірогідність якісного поліпшення ситуації мала. Для цього необхідно розробити інноваційні програми розвитку ВНЗ, які претендують на статус дослідницьких університетів та здійснювати відбір на конкурсній основі кращих лідерів інноваційних перетворень.

Дослідницькі університети покликані вести освітню і науково-технологічну діяльність світового рівня, ставши науковими і інтелектуальними центрами підготовки кадрів та розповсюдження інноваційних технологій у всі сфери життя України.

Перспективним для ВНЗ певних освітніх спрямувань є створення мультивендорних³ і академічних консорціумів. Консорціум, безумовно, повинен базуватися на позитивному досвіді взаємодії ВНЗ з провідними вендорами, науковими і проектними організаціями. Він надає унікальну можливість об'єднати ресурси й інтелектуальний потенціал його учасників для всебічного і послідовного розвитку інноваційних технологій і впровадження їх у сферу освіти і реальний сектор економіки.

На відміну від структурної реформи, яка може здійснюватися за рахунок «крапкових» дій, *інституційна* реформа припускає зміну правил поведінки для всіх гравців. Основна мета: добитися, щоб доступ ВНЗ до ресурсів був жорстко пов'язаний з результатами освіти.

Підвищення самостійності дослідницьких університетів і одночасно їх відповідальності за результати діяльності — єдина умова реальної академічної свободи, що розуміється як розвиток і рух вперед.

Тут центральне завдання — зміна моделі фінансування: потрібно перейти від сьогоденного кошторисного до мінімальних науково обґрунтованих нормативів фінансування навчання на одного студента залежно від отриманого освітнього рівня та статусу ВНЗ, яке запроваджує прозорий механізм конкуренції за талановитих випускників шкіл. Це реально, якщо на основі національної системи оцінки результатів шкільної освіти ми визначимо, з одного боку, тих, хто дістає доступ до бюджетних коштів, а з іншої — тих, хто по рівню своєї функціональної грамотності не може здобувати вищу освіту ні в якій формі, не дивлячись на їх готовність платити.

Перехід до такого фінансування стимулює мобільність, але проте без спеціальних програм підтримки мобільності, особливо підтримка переможців олімпіад і творчих конкурсів, розраховувати на те, що талановиті, але діти з бідних сімей по-

³ **Вендор** — компанія-постачальник бренд-продуктів і послуг, під торговою маркою якої випускається продукція (наприклад: Intel, Compaq тощо).

траплять у найпрестижніші ВНЗ, не доводиться. Будівництво сучасних гуртожитків, формування толерантності по відношенню до іногородніх, перехід на кредитово-модульну систему організації навчального процесу — все це необхідні компоненти як внутрішньої, так і зовнішньої мобільності.

Про актуальність переходу на рівневу систему освіти вже було багато сказано. Освітнє завдання бакалаврату як повноцінної вищої освіти полягає у формуванні базових основ професійної культури і основних діяльнісних компетенцій (комунікативних навичок, навиків пошуку і аналізу інформації, самоосвіти, колективної роботи тощо). Навчання ж у магістратурі спрямоване на підготовку фахівців, здатних до вирішення найскладніших професійних завдань, до організації нових областей діяльності, до проектної інженерії, до досліджень і управління як основоположних сфер, що забезпечують суспільний і економічний розвиток України.

При цьому нові державні стандарти мають відповідати вимогам з боку роботодавців, професійних асоціацій, а отже, розроблятися з їх участю і, як мінімум, не поступатися сучасному європейському та міжнародному рівнів. Такі стандарти визначатимуть не тільки перелік нормативних навчальних дисциплін і кількість годин, а й досягнення рівня самостійного опанування знаннями. Ці нові державні стандарти повинні носити рамковий характер, тоді ВНЗ зможуть самі конструювати свої освітні програми за рахунок варіативної складової, конкуруючи на ринку освітніх послуг.

Магістратура повинна бути зосереджена в провідних університетах, що активно проводять реальну дослідницьку або проектну діяльність і забезпечують високу якість, спираючись на потужний професорсько-викладацький потенціал.

Перехід на дворівневу структуру вищої освіти: бакалаврат і магістратуру актуальний не стільки тому, що Україна приєдналася до Болонського процесу. Він обумовлений сучасними економічними і соціальними реаліями, коли людині доводиться міняти професії і здобувати освіту впродовж всього життя. Тепер у студента з'явиться можливість вибору індивідуальної освітньої траєкторії: після бакалаврату він може вступити в магістратуру або почати працювати і за бажанням вступити через кілька років. При цьому з'явилась можливість учитися в магістратурі будь-якого ВНЗ, а значить, отримувати додаткові кар'єрні переваги на ринку праці.

Перехід на дворівневу вищу освіту, на кредитно-модульну систему оцінки знань і зміна фінансової моделі зв'язані між собою і лише при сумісному введенні створять значущі передумови і стимули до нарощування якості освіти.

Щодо *змістовного* напрямку, то на порядку денному стоїть питання про зміну парадигми змісту і методів у сучасній освіті, технологічна платформа якої (лекційно-семінарська модель) не мінялася вже більше 250 років із часів появи гумбольдтівської моделі університету. Ця модель була успішно реалізована в кращих радянських ВНЗ.

В умовах масової вищої освіти ідеологія передачі «готових знань» поступово змінювалася ідеологією формування компетенцій, а на зміну парадигмі передачі знань приходить парадигма дієздатності. На перший план виходять завдання виявлення та передачі сучасних способів організації розумової роботи людини, що, на наш погляд, і є сучасним змістом освіти.

Професії майбутнього вимагатимуть зміни мислення від лінійного до нелінійного, системного, причому незалежно від того, вузько або широко спеціалізується людина. В умовах нових технологій інформаційного буму, що зростає, професіоналові необхідно оперувати безліччю даних, покладаючись як на аналіз, так і на інтуїцію. Корисною буде всебічна освіта, знання мов, інтернет-технологій, комунікативні здібності, а також готовність до постійного професійного і особового зростання і розвитку.

Нарешті, результатом спільних зусиль останніми роками став рух у бік відкритості системи освіти. Сьогодні участь роботодавців і інших соціальних інститутів в оцінці і розвитку освітніх програм є незаперечним фактором і активно входить і практику провідних ВНЗ.

Для якості навчання це не менш важливий метод. Практика роботи переконливо демонструє ефективність активних методів навчання порівняно з пасивністю лекційно-семінарської моделі. В основі всіх цих технологій лежить концепція, що тільки дії і їх рефлексія, усвідомлення і вирішення реальних проблем, отримання результатів примушують роздумувати і формують запит на відповідні знання.

Якщо університети нашої держави масштабно будуть реалізовувати таку концепцію, це забезпечить високий рівень людської капіталізації, а отже, і конкурентні переваги України в сучасному світі.

Література

1. Андржей Козминский. Роль высшего образования в реформировании общества в условиях глобализации: академическая надежность и стремление к повышению уровня вузов // Высшее образование в Европе. — Том XXVII. — №4. — 2002.
2. Образованию не хватает фундаментализма. — http://www.expert.ru/printissues/ukraine/2007/34/qa_bryuhoveckiy/
3. Ремонт в кузнице кадров. — http://www.expert.ru/printissues/ukraine/2007/34/vysshee_obrazovanie/
4. Кремень В. Г. Степко М. Ф. Проблемы освіти: Науково-методичний збірник. — Вип. 34. — К., 2003.
5. Кремень В. Болонский процесс: сближение, а не унификация // Зеркало недели. — № 48. — 2003.
6. Т.Л. Клячко. Модернизация образования и экономический кризис. — http://www.ug.ru/download/2009/Material_Klqhko_16.03.pdf
7. К X Международной научной конференции ГУ ВШЭ по проблемам развития экономики и общества Специальные темы: ♦ производительность труда и человеческий фактор; ♦ международный финансовый и экономический кризис 7—9 апреля 2009 г., Москва.
8. Высшее образование: пережить кризис. — http://www.opes.ru/docs.aspx?id=389&ob_no=88375
9. О. А. Александрова, А. В. Кортунюв, Е. В. Кулагина, Д. М. Логинов, Н. Я. Осовецкая, И. В. Павлюткин. Прогноз развития высшего образования в России: 2009–2011 гг.
10. Шубина Н. П. Развитие высшего образования на основе диверсификации источников его финансирования. — http://conference.kemsu.ru/GetDocsFile?id=11963&table=papers_file&type=0&conn=confDB
11. Вероятное воздействие экономического кризиса на систему образования и качество человеческих ресурсов России. Доклад Российского общественного совета по развитию образования. Март 2009 г.
12. Андреева Т. Е. Управление персоналом в период изменений в российских компаниях: методики распространенные и результативные // Российский журнал менеджмента. — Том 4. — № 2. — 2006. — С. 27–28.
13. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы / Пер. с англ. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. — С. 26.
14. Ю. Е. Благоев. XI Международная конференция Российской ассоциации бизнес-образования «Роль бизнес-образования в формировании социальной ответственности бизнеса» // Российский журнал менеджмента. — 2007. — Т. 5. — № 4. — С. 108–113.
15. Как работать в условиях экономического спада // Мысль. — № 10(33) октябрь 2008 г. — С. 18–19.
16. Harvard Business Review «Size Advantage in a Downturn» by David Rhodes & Daniel Stelter, February 2009.
17. Michel Troquet, Christian Allies. Universality or Specialisation? // Higher Education Management and Policy, Vol. 16, N1, 2004, p.49–64.
18. Focus on the Structure of Higher Education in Europe (2003/04) National Trends in the Bologna Process, <http://www.eurydice.org/Documents/FocHE/en/FrameSet.htm>.
19. François Orivel. Pourquoi les universités françaises sont-elles si mal classées dans les palmarès internationaux? // Les notes de l'IREDU (Institut de Recherche sur l'Éducation), Mai (N4) 2004, <http://www.u-bourgogne.fr/IREDU/notes/note044.pdf>.
20. Matouskova, Z. — Safrankova, J., E-learning — moderni metoda vzdelavani (E-learning — modern Method of Education) In: Udrzitelny management a celozivotni vzdelavani v 21. století. (Sustainable Management and long-life education in 21.century) Praha: Fakulta stavebni CTU in Prague, 2006, p. 140-149. ISBN 80-01-03613-8.

Надійшла до редакції: 19.02.2010